

teszi alakját különössé, a korszak történelmi szereplői között ellentmondásosságában is rokonszenvesé.

Megítélésem szerint ezért nem szükséges Gimes Miklóst a polgári demokrácia latensen következetes hívének tekinteni ahhoz, hogy sorsához megértően közelítsünk. (Mint ahogyan nem szükségesek ugyane célból a néhol túlságosan szofisztikus vagy éppen a kívánt értelmezést túlbiztosító magyarázatok sem.) A „megértő realizmus” ugyanis, amelyről Révész Sándor követendő módszerként beszél, semmiképp sem jelentheti azt, hogy a történésznek bármely korszak bármely történelmi szereplőjével azonosulnia kellene. Sőt, a megértés és a történeti vagy akár a fikcionális-történeti empátia is *nem az azonosságért, hanem az okulásért* van. Révész Sándor könyve alapján Gimes Miklós élettörténetét ezért elfogadom sorsnak, tragikus sorsnak is, de Gimest nem fogadhatom el hősmennek. Még akkor sem, ha életrajzírója mindannyiszor – regényesen – közös hősiünnékként emlegeti; leszámítva azokat az olvasókat, azokat a „bizonyos köröket”, akik minden bizonnyal fanyalognak egy ilyen élet-történet láttán. Ezzel kapcsolatban azt gondolom, hogy egy árnyalt megközelítésű, tényekkel megfelelően alátámasztott, szellemes, jó stílusú biográfiának nem válik előnyére, ha a feltételezeten nem rokonszenves olvasókat minősíti. A fikció is, a történeti munka is beszéljen önmagáért. Mert ha a századelő radikális nemzedékére gondolunk, továbbra is azt reméljük, hogy vannak olyan elvek, amelyek nem járnak szükségszerűen önfelszámolással. Ezért feltehetően nem kell distinkciók nélkül, általános érvényű megállapításként elfogadnunk azt a magyarázatot sem, amelyet a „semleges” galileisták elkötelezett fiainak ötvenes évek eleji politikai meggyőződése kapcsán Révész Sándor megfogalmazott: „*Aki komolyan veszi az elveit, annak komolyan kell vennie a harcot önmagával, elvei önálló alakításának belső ígénye ellen.*” (425.)

Mindent összevetve, fenntartásaimat nem elhallgatva: a magam részéről továbbra is a szerző hűséges olvasója maradok, mert minden bizonnyal ezentúl is információgazdag, élvezetes történeti biográfiákat várhatunk tőle. De szívesebben látnám legközelebbi hőstét – bárki legyen is az – ismét távolabbról.

Kalmár Melinda

EGY BÚNBÁNÓ KANTIÁNUS

*Oliver Sacks: Antropológus a Marson
Fordította Racsomány Mihály
Osiris, 1999. 358 oldal, 1480 Ft*

„*»Miért váltok ti neurológusok a végén mind misztikussá?« – kérdezte tőlem Carol Feldman pszichoanalitikus, s ez a kérdés az ismeretelmélet és a lélek mélyére vezet.*”

(O. Sacks: A LEG TO STAND ON)

Az egészséges ember karteziánus dualista. Énje otthonosan lakja testét, s csak teljes transzparenciát követel tőle. Mint az egyszerű nyelv-elmélet a nyelvtől, a spiritualista művészet-elmélet az anyagtól. Tulajdonképpen szolipszista a test tekintetében – *egyedül ő* kerül kapcsolatba a világgal, ő érzel és ő gondolkodik. A klasszikus metaforánál maradvá kormányos ő, aki uralkodik hajóján, még ha nem vitatja is el, hogy élete, minden értelemben vett *fennt*maradása a hajón, a testen múlik is. De titokban meg van róla győződve, hogy felépítése, struktúrája, „anyaga” ugyanolyan eredendően különbözik a testétől, akár az eleven, organikus kormányosé holt, mechanikus hajójától. A test betegségei, sérülései sebek, lékek a hajón, ellenséges és önálló, elkülönített létezők a kormányoshoz képest, amelyekkel ellenségeként is veszi fel a küzdelmet, legyőzni szándékozván őket.

E bornírtan hatékony konceptuális séma akkor zavarodik meg, amikor magának a léleknek, az énnak, a „feldolgozó apparátusnak” a betegségével állunk szemben: a ki kit győz le kérdése hirtelen kezelhetetlen lesz. Leszámítva azonban azokat a drámai helyzeteket, amikor a mindennapok „normális” embe-
re szembeszökően „zavarodott” énnel kerül szembe, s hirtelen rádöbben, nem tudja, *kit* is kellene meggyőznie *kinek* a zavarodottságáról, hiszen nem folyamodhat bizalommal a továbbra is érintetlen *belső* én otthonosságához a *külső*, ellenségesé lett test idegensége ellenében, leszámítva tehát emez *őrült* helyzeteket, a „normálisak” továbbra is mechanikus sé mákat működtetnek. A neurológiai esetekben, amikor tehát az ént továbbra is intaktanak

véljük, csupán a percepciót, a motorikát, esetleg, bár ez már határeset, a memória vagy a kogníció bizonyos elemeit érintő zavarokkal szembesülünk, hajlamosak vagyunk továbbra is a transzparencia hipotézisét alkalmazni: mindezek az „idegrendszeri test” elemei, amelyek az én és a világ között közvetítenek. Ennek a ki nem mondott hipotézisnek az a legfőbb jellemzője, hogy a közvetítő struktúra egyetlen esetben működik helyesen – ha észrevehetetlen, vagyis maradéktalanul transzparens. Ehhez képest csak elromolni tud: elhomályosul, többé-kevésbé átlátszatlaná válik, vagy nyilvánvalóan torzít (kényszermozgásokot végez, felejt stb.).

Normalitásunk e szigorúan egydimenziós modelljét forgatja fel drámai erővel Oliver Sacks angol származású amerikai neurológus *ANTROPOLÓGUS A MARSON* című, nemrégiben magyarul is megjelent könyvében. Ha Sacks nem volna elismerten korunk egyik legjelentősebb neurológusa, nehezen tudnám írásait hagyományos műfaji keretek között meghatározni. Egyedülálló könyvei (*THE MAN WHO MISTOOK HIS WIFE FOR A HAT, A LEG TO STAND ON, AWAKENINGS* stb.), amelyek amúgy természetesen makulátlanul pontos orvosi esetleírásokat ágyaznak bele élettörténetekbe és környezetrajzokba, látszólag lehetnének az elmélyült klinikai gyakorlat melléktermékei is, szigorúan elválva a szakfolyóiratokban megjelenő tudományos publikációktól. A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Sacksot ugyanis (mégpedig nagyon is tudományos megfontolások alapján) nem egyszerűen a betegség és annak gyógyítása érdekli, hanem az ember, aki beteg. A kórtörténetet nem a betegség, hanem a beteg történetének tekinti, vagyis élettörténetnek, ezért követi pácienseit a kórház falain kívüli életükben, és ezért tekintik (ahogy a magyar kötetet fordító Racsmány Mihály utószavának címe is tanúsítja) „romantikus”, vagyis „regényes” neurológusnak. Saját meghatározása szerint az identitás neurológiáját kívánja művelni, azt kutatja (terápius és tudományos tekintetben egyaránt), miként őrződik meg az én a betegség során, vagy miként alakul át módosult, de nem feltétlenül önmagában sérült identitássá. Ebben az esetben a szigorúan szakmai közönség körén kívüli világhírt megalapozó könyvek korántsem melléktermékek, inkább szintéziskísérletek arra, hogy elsősorban Lurija nyomdokain

haladva önálló és adekvát műfajt teremtsen egy sajátos tudományágnak.

Sacks hősei olyan emberek, akik valamilyen neurológiai problémával küszködnek, vagy éppen megbékülöbben vannak velük. Egy festő, aki baleset következtében elvesztette színlátását, sőt színeképzeteit is, s válságos hónapok után (amikor még az evés is súlyos gondokat okozott, mivel undort keltettek benne a szürke ételek) fokozatosan nem csupán éjszakai életmódra tér át, kihasználva a színlátás elvesztésével párhuzamosan megnövekedett éleslátását, de fokozatosan új, monokróm festői stílust is kidolgoz a maga számára, és visszautasítja a színlátás esetleges visszaszerzésére irányuló orvosi kísérletet. Vagy a Tourette-szindrómás sebész, aki betegsége ellenére többórás műtéteket végez, kollégái maradéktalanul megbíznak benne, ahogy erre egyébként Sacks is rákényszerül, amikor beszáll abba a kis repülőbe, amelyet sebészünk szabadidejében vezet. (A Tourette-szindróma sajátos tünetegyüttes, kényszeres csapkodással, tárgyak elhajításával, esetenként ugráló mozgással, értelmes vagy értelmetlen szavak, szövegtörmelékek ritmikus ismételtetésével és hasonlókkel jár. Sacks könyvének olvasásakor a recenzió szerzőjében hirtelen felrémlett a hetvenes évek Budapestjének közismert figurája, akit az emberek Füttyös Gyurinak neveztek szakadatlan kényszeres füttyörészéséről, s aki sajátosan táncos léptekkel járt az utcákat, és pusztá kézzel vagy öszvecsavart újsággal mindenfelét megpaskolt, beleértve a közelében haladó nők hátsó felét is.) Egy autista és autizmusáról könyvet publikáló egyetemi tanár, aki beszélgetéseik során nemcsak abba avatja be Sacksot, miként pótolja analitikus, logikai műveletekkel beleélő képességének hiányait, tulajdonképpen hogyan szimulál olyan társas érintkezéseket, amelyek homlokzatként takarják belső világának magasabb értelemben vett kapcsolatteremtési képességeit, de megmutatja neki azt a hidraulikus berendezést is, amelyet mérnökként arra szerkesztett, hogy belefeküdve s öntestére gyakorolt nyomását maga szabályozva pótolja vele azt az ellazulást, amelyet számunkra mások érintése kínál, de amely számára elérhetetlen, mert a természetes ölekezés a maga kiszámíthatatlanságában, a másik mozdulatait is feltételező heteronóm voltában olyan véstzerthes fenyegetést jelent, amelyet egy autista személyiség végletes *auto-*

nómiája nem visel el. Sacks nem volna Sacks, ha maga is bele nem feküdne a szerkezetbe, saját testén tapasztalni az érzést, de a legtöbbet talán mégis az a megrendítő gesztus árulja el róla, amellyel látogatását és a látogatás leírását (sőt számomra szimbolikus módon az egész kötetet is) befejezi: „Amikor kiszálltam az autóból, hogy elbúcsúzzam tőle, azt mondtam neki: – Most meg fogom ölelni. Remélem, nem bánja. – Megöleltem, és (azt hiszem) ő is megölelt engem.”

Ez a kizárójelezett „azt hiszem” messze túlmutat a neurológusi gyakorlat funkcionális sematikáján, óvatosan tapogatva közelít az én felé. Szigorúan fogalmazva a motorikában megragadhatatlant akarja megértően földérinteni. Hiszen az ölelés, a kítárt karok körbezárulása mint funkcionális-motorikus aktus maradéktalanul ellenőrizhető a klasszikus karteziánus tudomány eszközeivel. Az ölelés értelme és valódi, motorikán túli tapasztalata azonban, mint az én másik énré zárulása, túllép a karteziánus sémán, legalábbis egy kantianus-transzcendentálisat követel. A gesztus az énhez, a „betegben” lakozó személyhez fordul, de nem egyszerűen és radikálisan, tapintattal elegyes céltudatossággal áttörni akar egy kivételesen reflexív autista személyiség „homlokzatán”, mintegy a mögötte túlzottan is intakt módon elzárt (sértetlen?) „autos”-t kívánva magához ölelni, hanem egy, a gesztust megelőző, minden korábbinál személyesebb beszélgetésen felbuzdulva az ölelés bejelentésével megpróbálja mozgásba hozni a személyiség amaz egészét, amelyről viszont igenis biztosan tudja, hogy annak egyaránt része a rejtőző „autos” és a reflexív teremtette homlokzat. (Sacks ebből a szempontból talán legtanulságosabb esetleírása a THE MAN WHO MISTOOK HIS WIFE FOR A HAT című kötetében található. Egy súlyos Tourette-szindrómás fiatalemberről van szó, akinek betegsége az állandó, túlhajtott belső feszültség mellett elsősorban szinte megszakítatlan arcrángásokban, a „tikkelésben” mutatkozik, s aki kiváló szellemi képességei ellenére állások sorát veszítette már el nem alkalmatlansága, hanem nehezen elviselhető lényé, tulajdonképpen tikkélése miatt. Másrészt hallatlan muzikalitásával passzióból remek dzsesszdobos és pingpongjátékos, aki ugyan lépten-nyomon kiesik vagy inkább „kiüt” a ritmusból a spontán csapkodások miatt, de éppen ezzel képes váratlan és bravúros improvizációkba fogni és védhetetlen lecsapá-

sokat megereszteni. Sacks haloperidollal próbálkozik, ez a szer ugyanis csökkenti az egyik legfontosabb agyi neurotranszmitter, a dopamin szintjét, lelassít, és gátolja a tikkélést is. Kezdeti nehézségek után a szer hatásosnak bizonyul, a páciens azonban válságba kerül. Unalmasnak, fantáziátlanak érzi magát, játékosága minden értelemben kivesztett belőle, dobolni tud még ugyan, de kényszerítő, váratlan improvizációk híján nincs benne öröme, zeneileg is „átlagosnak” tudja magát. Az én nyilvánvalóan nem a test, akár a korábban általam már emlegetett „idegrendszeri test” betegségének tüneteit veszítette el, hanem önön személyiségének integráns összetevőit. A kidolgozott megoldás tulajdonképpen háborzongató, végtelenen egyedi, akárcsak maga az én, mindazonáltal a jelek szerint beválik. A „beteg” hétköznapiokon haloperidolt szed, nyugodt és hétköznapias teljesítményekre képes: felelős munkát végző derék családapa. Hétvégén viszont nem szed. Olyankor dobol és „lebeg”. Hogy mikor egészséges? Nyilván egyik időszakban sem. De hogy mikor betegebb? Arra is nehéz volna válaszolni. Legpon-tosabban talán ő maga fogalmaz: „Tourettesnek lenni vad állapot, mintha állandóan részeg lenne az ember. Haldolt szedni unalmas, szögletesség és józanná tesz, és egyik állapot sem igazán szabad... Ti, »normális« emberek, akiknek agyában a megfelelő transzmitterek a megfelelő helyen és időben vannak jelen, mindig mindenféle érzelmre és stílusra képesek vagytok – lebegésre vagy nehézkedésre, mikor mi szükséges. Mi, Tourettesek viszont nem: bennünket lebegésre kényszerít a Tourette-ünk és nehézkedésre, ha haldolt szedünk. Ti szabadok vagytok, természetes egyensúlyban: nekünk egy mesterséges egyensúlyból kell kihoznunk a legtöbbet.”)

Sacks írásainak olvasása kettős megrendüléssel jár. Ismeretelméleti értelemben mintha újra aktuálissá tenné a kanti fordulat kérdését, természetesen sokkalta vázlatosabb, ugyanakkor hallatlanul tágas keretek között. Az esettanulmányok (ha „kóros” eseteket írnak is le), elemi erővel semmisítik meg az érzékelő- és idegrendszerrel kialakított, fentebb már emlegetett, naív, úgymond prekritikai transzparen-ciahipotézist. A „normalitást” jellemző természetes egyensúlyi állapot megbomlásával az egyes mentális és érzékszervi képességek elszabadulhatnak, zabolátlanul önálló életre kelhetnek, de e zabolátlanúság lehetővé teszi nyilvánvalóan arra utal, hogy némi viszonylagos

önállóság eleve jellemzi őket. Egy látszólag egészséges idős asszony, aki egy este arra eszmél álmából, hogy továbbra is hallja a zenét, amelyről álmódott, gyermekkorra elfeledett és felidézhetetlennek tűnt írországi dalait, s ezek napokon át, folyamatosan tovább szólnak a fülébe, amikor csak ébren van, hangsúlyozottan „külső” zeneként, amely fizikailag zavarja őt a tényleges külső hangok, például a hozzá intézett kérdések meghallásában, vagy egy fiatal, agytumorban szenvedő indiai lány, aki betegsége elhatalmasodásával párhuzamosan egyre inkább egyszerre két helyen van jelen, a kórházban és gyermekkorai indiai falujában, nem egyszerűen a tudatos, intakt én irányította emlékezés amaz esetei, ahol az emléksorok valamely esetleges, akaratlan benyomás hatására indulnak be (mint a prousti regényfolyam a „mémoire involontaire” ezerszer idézett példájában), hanem olyan állapotok, amikor a köztes pozícióban lévő feldolgozórendszer önállósodása belső emléknymokat támaszt fel halottaikból, s azok mintegy zombiként megelevenedve úgy viselkednek az én színpadán, mintha kívülről, az eleven valóságból érkeztek volna. Gúnyt űzve az „optika” törvényeiből, eredetüktől szabadult árnyképek rajzolódnak a transzparensnek hitt ernyőre, s az árnyak elülső és hátulsó oldala megkülönböztethetetlennek bizonyul: egybeolvadnak az ernyő síkján. Descartes Isten – fogalmából következő – jóságára apellált, amikor kizárni kívánta a kognitív folyamatok céltudatos megtevésztésre irányuló befolyásolásának trükkjét, s a szolipszizmus várkastélyába menekült, amikor ugyane trükk démoni variációjának támadását azzal verte vissza, hogy bármily kegyetlen legyen is egy velem űzött játék, ha *velem* űzik, csak újabb bizonyítékot lelek önnön létezésemre, nem pedig cáfolatot. Ha azonban immár nem létezésem, hanem világképem a tét, egy kétes Isten még kétesebb jóindulatára pedig bizonynyal balgaság volna számítanom, ki véd meg akkor saját elmém démonaitól? Ha nem a torzításmentes transzparencia egyetlen lehetséges módján működik, hanem bármikor saját életre kelhet (ha ugyan nem kelt már régen), akkor semmi biztosítékom rá, hogy a világ akár csak hasonlít is arra, amilyennek ismerem vagy ismerni vélem. Ott vannak persze a többiek. Ha szerencsém van az „egészséges” többség „normális” világhoz tartozni,

demokratikus szavazattöbbség és sikeres gyakorlat biztosít világképem alapelemeinek helyességéről. Csak mégis gondolkodóba esem néha. A Sacks egyik könyvében leírt retardált ikrek összeadni is képtelenek, ugyanis nem lehet nekik elmagyarázni az összeadás mibenlétét. Viszont széles mosollyal hatjegyű prímszámokat mondogatnak egymásnak, s úgy örülnek nekik, mint valami új játéknak. (Meg Sacks csatlakozásának is, aki egyáltalán megértette, mit csinálnak, sőt részt is vett benne, persze egy hatalmas matematikai táblázat segítségével.) És egy kiömlött doboz gyufáról ránézésre megmondják, hány szál van benne, anélkül, hogy összeszámolnák, amire egyébként sem képesek. Ha én összeszámolhatnám, ugyanannyit kapnék. A világkép tehát e tekintetben azonos. De nem látnék ugyanannyit – egyáltalán nem tudok mondjuk 112-t látni, ahogy Descartes sem az ezerszöveget. Lehet, hogy a *világ* azonos, de a *kép* nem? És mi minden mást lehetne benne látni még? És milyen áron?

Sacks hősei mindannyian betegek valamilyen értelemben, legalábbis az átlag megszabta normalitáshoz képest. Nemcsak a nyilvánvaló esetek, a traumáktól, tumoroktól, fertőzésektől megtámadott szervezetűek, akiknél jól lokalizálható elváltozások eredményeznek sajátos tüneteket, s legtöbbször nyilván épp e lokalitás az, amely mélyen és revelatíván világít bele kognitív funkcióink szerkezetébe: ahol funkcionálisan egészségesnek velt képességek vagy viselkedések valójában topográfiailag eltérő idegrendszeri területek együttműködéséhez kapcsolódnak, ott valamely terület önálló sérülése meglepő anomáliákhoz vezethet. Betegek azonban a kivételes képességekkel megáldott autista zsenik is: akiknek emlékezete filmszerűen őriz minden elmúlt pillanatot és képet, akik festőként harmincévnyi távollét után is minden kőkockájában hitelesen festik le nap mint nap szülővárosuk utcáit, vagy akik, mint a már említett egyetemi tanár, számítógépszerűen modellezni képes racionális agyuk segítségével fejben terveznek meg bonyolult gépeket, amelyeket ebben az alakban működésbe hoznak, felfedezik hibáikat, korrigálnak, és csak a végeredményt rögzítik papírra, nekünk, akiknek nincs kalkulátor a fejünkben. (Ugyanez a rendkívüli személyiség arról is beszámol Sacksnak, hogy képtelen egysze-

rű, mindennapi metaforákat képileg felfogni: analitikusan, elemenként kell végiganalizálnia, mintegy folyamattá tennie, hogy fogalmilag megértse őket. Valódi érzelmi tartalmuk azonban akkor sem lesz. Analitikus filozófusok és szótárszerkesztők elgondolkodhatnak azon a megjegyzésén, miszerint megpróbált az értelmző szótár segítségével behatolni olyan szavak jelentésébe, amilyen a fenséges vagy a magasztos, de feladta, mert rájött, hogy a szótárak körbehatárolják a jelentést.) Mintha nem egyszerűen véges, de ráadásul komplementer, egymással reciprok viszonyban álló képességekkel sáfárkodnánk. Mindannyian. Van, aki az egyensúlyért fizet meg, van, aki az egyensúlytalanságért.

Sacks könyve morálisan azért egyszerre megrendítő és revelatív, mert bebizonyítja: a látszólagos egyensúlytalanságnak is van, de legalábbis lehet, egyensúlya. Amikor hallatlan empátiával belülről szeretné érteni eseteit, nem mindig akarja (mert gyakran nem is tudhatja) őket bármi áron meggyógyítani. Inkább megoldást keres helyzetükre, ami az esetek nagy többségében egyensúlykeresés. Együtt élni tanít helyzetü(n)kkel, mert tudja, betegségük énjük része. Nem érintetlen kormányos irányít léket kapott hajót, hanem egy ilyen meg amolyan testnek van énje, és ilyen meg amolyan énnak teste. Ennek az egyedüli énnak az egyedüli testhez való viszonya a lehetőség arra, hogy egy látszólag (ugyanis testi mivoltában) egyensúlytalan helyzet is kiegyensúlyozhatóvá váljon, de megfordítva arra is, hogy egy látszólag egyensúlyos kibillenjen belőle.

A test-én viszony, amely Sacks egész munkásságának a közvetlen orvosi gyakorlaton messze túlmutató, legfontosabb kérdése, leggazdagabb formában egy magyarul egyelőre sajnos hozzáférhetetlen könyvben, az A LEG TO STAND ON című teljes egészében önéletrajzi, majd hogyan nem önvalloomászerű írásban bontakozik ki. Egy súlyos lábtörés során Sacks hosszú időre elveszíti testérzékelésének egy részét, nem érzi saját lábát a sajátjának, s ennek következtében tapasztalja, hogy a testkép sérülése miként jár együtt énképének válságával. Miközben hosszasan viaskodik orvosával, fokozatosan rádöbben, hogy betegként neki nem karteziánus keretek között értelmezhető testi funkciói vannak, hanem az én egészét érintő érzései és tapasztalatai, s ezek mentén

újrágondolja a neurológia egész hagyományát, az általa „*állatorvosi gyakorlatnak*” nevezett, alapjában statikus szemléletű századfordulós funkcionalizmustól a negyvenes-ötvenes évek rendszerelméleti alapú, dinamikus neuropszichológiájáig, amely az embert bonyolult rendszerek összjátékának látja. A neuropszichológia rendszersémája sem kínál azonban magyarázatot az érző és akaró, szabad én létére, amely közben mindannyiunk mindennapi tapasztalata. Testi értelemben az én belső mechanizmusai oldják meg a problémáját: a SOLVITUR AMBULANDO című fejezetben elbeszéli, hogyan „kapta vissza” a lábát a járással kísérletezve, amikor egy emlékezetében felhangzó zene segítségével nem egyszerűen a járás, de valamiképp az én belső ritmusát is meglelte, s a mozgás hirtelen újra teljessé tette testképét. (Sacks könyveit minden rendkívüli szakmai tudás és filozófiai műveltség ellenére amúgy is beragyogja valami kézzelfoghatóan e világi rajongás az élet gyakorlata iránt.) Ennek fényében talán nem meglepő, hogy amikor tapasztalatainak értelmezésével kísérletezik, Kantnál köt ki. A neurológia válságát az empirikus filozófia hume-i válságával állítja párhuzamba, ahol az én feloldódik a szakadatlanul egymást váltogató percepciók sorában (ahogy a neurológia énje is eltűnik a funkciók sorozatában), s a filozófiatörténettel egybecsengő módon Kantnál talál feloldást, az idő fogalmában, mint minden belső jelenlenség (lélek) közvetlen a priori feltételében. (A transzcendentális appercepcióról sajnos nem beszél, pedig akkor még izgalmasabb lenne az elemzés.) Egy metaforikus értelemben zeneileg meghatározott (vagyis öntörvényű időbeli mintázatokra épített) énfogalom talán beszédkereteket kínálhat az egyensúly kérdéseinek megvitatására.

Aztán sajnos visszavonja. Már mint a kanti eretnokséget. Hét évvel a kötet megírása (és közel húsz évvel a leírt események) után, 1991-es utószavában megbánja eltévelyedését, amely az a priori misztikus, kanti vizeire vezérelte. Kár. Talán ha komolyabban vette volna a transzcendentális appercepciót. Így is vigasztaló. Annyi később mégis termékenynek bizonyult eretnokséget visszavontak már: Lehet, hogy lesz egyszer még transzcendentális neurológia?

Somlyó Bálint